

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA HALEP ŞEHRİNİN KÜLTÜREL YAPISI*

Cultural Structure of the City Aleppo After the Second Half of the 19 th Century

Doç.Dr. Adem TUTAR
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
e-posta: atutar@firat.edu.tr

Özet: Halep, İslam hâkimiyetine geçtiği dönemden itibaren Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların yaşadığı bir şehir olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Halep'in dini ve etnik durumuna bakıldığında, değişik din ve milliyete mensup toplulukların oluşturduğu bir kültür yapısı görülmektedir. Bu yapıya göre Halep şehrindeki nüfusun büyük kısmını Müslümanlar teşkil etmekteydi. Yahudi ve Hıristiyanlar ise pek çoğu Müslümanlarla aynı mahallelerde birlikte yaşamaktaydılar. Osmanlı hâkimiyet döneminin bütününde olduğu gibi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de ister Müslim, ister Gayrimüslim olsun tüm yöre halkının dilediği gibi dinini öğrendiği ve yaşadığında şüphe bulunmamaktadır. O dönemde Halep şehrinde mevcut olan dini ve sosyal yapıların bolluğu, değişik dini ve etnik yapılara mensup toplulukların kültürlerini koruduğunu gösterdiği gibi, şehirdeki kültür zenginliğini de yansıtmaları açısından önem arz etmektedir. Türkler kendi kültür değerlerine önem vermeye birlikte, idareleri altında bulunan toplumların kültürlerine de değer vermişlerdir. Bu durum Halep şehrinde somut olarak görülmüş ve Halep bir kültür merkezi olarak tarihteki yerini almıştır.

Anahtar kelimeler: Halep, Türk, Yahudi, Hıristiyan, Müslüman.

Abstract: Aleppo where Jewish, Christians and Muslims lived has been a city since it was governed by Muslims. When we observed the religious and ethnic position of Aleppo after the second half of the 19 th century, we notice a cultural structure

* Bu çalışma 12.09.2007 tarihinde "ICANAS 38"de sunulan tebliğ metninden hareketle yeniden gözden geçirilerek yayına hazırlanmıştır.

consistig from different religions and nationalites. According to this pattern, Muslim formed a great majority of the population. The Jewish and Christians used to live in the same districts with Muslims. During the city's sovereignty by Ottomans there was no question that all the people in the city could learn and live their religion freely as they wished after the second half of the 19 th century. The abundance of the social and religions during that time in Aleppo not only reflected that they protected their culture but also showed it was important that they reflected the cultural richness of the city. The Turks not only gave importance to their culture but also cared about the culture of the other societies that were under their sovereignty. This situation was seen in Aleppo perceptibly and it took its importance in history as a culture center.

Key words: Aleppo, Turk, Jewish, Christian, Muslim.

Yeryüzündeki ilk yerleşim yerlerinden biri olan Halep şehri, tarihte ilk defa M.Ö. XIX. yüzyılda Hititlerin hâkimiyeti altında görülmektedir. Halep, M.Ö. XVII. yüzyılın ortalarında Mitannilerin eline geçmiş ise de yaklaşık iki asır sonra tekrar Hitit hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra Asur, Babil, Pers, Selevkos, Roma ve Bizans'ın eline geçen Halep, 636 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmiş, Emevi, Abbasi, Hamdani ve Mirdasi hanedanları tarafından idare edilmiştir. XI. asrın sonlarına doğru Türk hâkimiyetine giren Halep, Selçuklu, Eyyubi, Memluklu ve Osmanlı hanedanlarınca yönetilmiştir¹. Doğu Akdeniz Çevresi'nde ve özellikle Halep'te Türk hâkimiyetinin kurulması için Türk hanedan üyeleri ve Türk beyleri büyük bir mücadele içerisine girmişlerdir².

Yavuz Sultan Selim Han'ın Mısır seferinde (1517) Osmanlı hâkimiyetine giren Halep, I. Dünya Savaşı sonuna kadar yaklaşık 400 yıl Osmanlılar tarafından yönetilmiştir. Halep şehri, Osmanlı idare sistemi içerisinde sancak ve eyalet merkezi konumunda bulunduktan sonra, XIX. yüzyılın ikinci yarısında vilayet sistemine geçilince vilayet merkezi olarak bu durumunu korumuştur. Cevdet Paşa'nın 1866 yılında tesis ettiği Halep vilayeti, Halep, Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa ve Zor sancağı olmak üzere 7 sancaktan oluşmuştur³. Sonraki yıllarda yapılan düzenlemeler ile Halep vilayeti, Halep, Maraş ve Urfa sancağı olarak üç sancak ve 24 kazadan teşkil etmiş ve vilayet merkezi de Halep olmuştur⁴.

Halep, Osmanlılar idaresine geçtikten sonra, Memluklar dönemindeki ticari önemini muhafaza etmekle kalmamış, bütün doğunun belli başlı pazarı durumuna gelmişti. Halep'in ticari önemi sebebiyle Venedikliler 1548 tarihinde konsolosluk ve ticaret müesseselerini Halep'e nakletmiş, arkasından Fransızlar 1562, İngilizler 1583 ve Hollandalılar 1613 tarihinde şehirde konsolosluklar ile ticaret evleri açmışlardır. Osmanlılar bu ticari

¹ J. Sauvaget, "Haleb", *İA V/I*, Eskişehir 1997, s. 117 vd.

² Salim Cöğce, "Doğu Akdeniz Çevresi'nde Türk Hâkimiyetinin Tesisi", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Bilgi Şöleni I*, Ankara 2001, s. 141 vd.

³ Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, (nşr. C. Baysun), Ankara 1991, s. 202.

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara 1995, s. 340.

faaliyetin neticesinde şehirde pek çok ticari mekânlar, camiler ve medreseler yapmışlardır. Halep'teki ticari faaliyetler sonraki dönemlerde azalmaya başlamış ve XIX. yüzyılın ortalarına doğru oldukça düşmüştür⁵.

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Halep'teki ticari canlılığın bu denli düşmesinde, pek çok sebep olmakla birlikte, bölgedeki bazı aşiretlerin yaptığı kanunsuz işlerin neticesinde huzur ve güven ortamının bozulmasının da etkili olduğu görülmektedir. Cevdet Paşa, Halep vilayetinin tesisi esnasında idari yapılanma yanında, asayişini temin edecek etkin askeri ve sosyal tedbirler almış ve neticede yöredeki güveni tekrar sağlamıştır. Yapılan bu faaliyetler sonucunda kısa bir süre içerisinde Halep ve çevresinde ziraat ve sanayi gelişmeye başlamıştır⁶.

Halep şehrinde yaşayan insanların değişik din ve etnik kimliklere sahip olması hasebiyle, maddi ve manevi kültür unsurlarında da farklılık olması doğaldır. İslam fütuhâtından önce yörede Yahudi ve Hıristiyan nüfus bulunmakla birlikte daha sonraki dönemlerde Müslüman nüfusun yoğun bir şekilde yerleştiği görülmektedir. Halep ve çevresi Türk hâkimiyetine geçtiği yıllardan itibaren bölgede yerleşen Türk nüfusun Osmanlı döneminde daha da arttığı bilinmektedir. Ayrıca Osmanlı idaresi, azınlıklara karşı hoşgörülü davrandığı için, büyük kentlerde Yahudi cemaati ile Rum ve Ermeni gibi Hıristiyan cemaatler yerleşmişti ki, Halep şehri de Gayrimüslimlerin meskun olduğu kentlerin başında yer almaktaydı⁷.

XIX. yüzyılın ortalarındaki olumsuz gelişmeler şehrin nüfusuna da yansımış ve şehrin nüfusu geçen dönemlere nazaran hissedilir ölçüde azalmıştır. Cevdet Paşa'nın verdiği bilgilere göre; 1866 yılı itibarıyla Halep'in toplam nüfusu 12658 haneden ibaret olup, bunun 10180 hanesi Müslim, 2478 hanesi Gayrimüslim idi. Gayrimüslim nüfusun 500 hanesi Yahudi, geri kalanı Hıristiyan idi. Hıristiyanlar ise Ermeni, Ortodoks ve Katolik olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Katolikler de Ermeni-Katolik, Rum-Katolik, Süryani ve Marunilerden oluşmaktaydı ve kendilerine ait kiliseleri vardı⁸. Cevdet Paşa'nın bölgede yapmış olduğu faaliyetler şehrin nüfusunun tekrar artmasına da imkân sağlamıştır. Halep şehrinde 1885 tarihli salnameye göre; 72155 Müslüman, 21051 Hıristiyan, 7790 Yahudi ve 153 Ecnebi olmak üzere toplam 101149 kişi yaşamaktaydı⁹.

Halep şehrinde 1890'lı yıllarda 110 mahalle bulunmaktaydı ve bu mahallelerde 74184 Müslüman, 22763 Hıristiyan ve 9366 Yahudi olmak üzere toplam 106313 kişi yaşamaktaydı. Bu mahallelerin 55'inde Müslümanlar, 3'ünde Müslümanlar ve Yahudiler, 7'sinde Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanlar, 5'inde Hıristiyanlar ve 40'ında Müslümanlar ve

⁵ J. Sauvaget, 121 vd.

⁶ Cevdet Paşa, 215 vd., 226 vd.

⁷ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (trc. A. Berktaş), İstanbul 1995, s. 23, 121 vd., 209 vd.

⁸ Cevdet Paşa, 220.

⁹ *Salname-i Vilayet-i Haleb 1303*, s. 158.

Hıristiyanlar birlikte yaşamaktaydı¹⁰. Halep şehrinin nüfusu sonraki yıllarda artarak devam etmiştir. Şehrin nüfusu 1906 tarihli salnameye göre; 80383 Müslüman, 7617 Rum Katolik, 3653 Ermeni Katolik, 855 Rum Ortodoks, 1737 Ermeni, 191 Protestan, 536 Latin, 192 Keldani, 2544 Süryani Katolik, 1836 Marunî, 9207 Yahudi, 2562 Ecnebi, 4877 Yabancı ve 57 Süryani Kadim olmak üzere toplam 116247 nüfus bulunmaktaydı¹¹.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Halep'te Müslüman nüfus çoğaldığı gibi Gayrimüslim nüfus da artmıştır. Bu dönemde şehirdeki Hıristiyan nüfus içerisinde Katolik ve Protestan mezhebi mensuplarının ortaya çıktığı görülmüştür. Halbuki, 1847-1848 yıllarında Halep'teki Gayrimüslim nüfus Yahudi ve Hıristiyanlardan teşkil etmekteydi ve Hıristiyanlar da, Ermeni, Rum-Ortodoks, Süryani, Maruni ve Latinlerden oluşmaktaydı. Yahudi vergi nüfusu 798, Hıristiyan vergi nüfusu 3592 olup bunlardan alınan vergi ise toplam 98550 kuruştur. Halep'teki Latin vergi nüfusu 90 idi ve bunlardan 3150 kuruş vergi alınmıştır¹². Yüzyılın sonlarına doğru Hıristiyan nüfusun değişik mezheplere ayrılarak dini yapılarında çeşitlilik oluştuğu görülmektedir. Mesela Halep cizye defterindeki bilgilere göre; çok sayıdaki mahallede olduğu gibi, Cebbü Esedullah mahallesindeki Gayrimüslim cizye nüfusu 19 Ermeni ve 4 Rum'dan oluşurken¹³ sonraki dönemde oradaki Rum ve Ermeni nüfusun bir kısmının Katolik ve Protestan gibi mezheplere geçtikleri görülmektedir¹⁴. Bu durum bölgede yapılan misyonerlik faaliyetlerinin neticesinde gerçekleşmiştir.

Halep ve çevresinde yapılan misyonerlik çalışmaları hakkında ilginç ve dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. İngiltere'nin Halep konsolosunun 1859 yılında hazırladığı raporda, Osmanlı devletinde huzursuzlukların zaman zaman çok artmasının temelinde, din ve mezhep değiştirmelerin yattığı yazılmaktadır. Yine bu rapora göre; Amerikalı misyonerlerin çalışmaları neticesinde pek çok Ermeni Protestan olmuştur. Roma Katolik rahipleri de, bölgede Katolikleştirme çalışmaları yapmaktadır¹⁵. Bu konu ile ilgili olarak Lûtfî Tarihi'nde 1872-1874 yılları ile ilgili verilen bilgiler, o dönemlerde Osmanlı coğrafyasındaki misyoner faaliyetlerini yansıtmaya açısından oldukça ilginçtir. Verilen bilgilere göre; "Gayrimüslimlerin mezheplerinin fertlerini çoğaltmak için etmedikleri fedakârlık kalmıyor. Dünyanın her tarafından türlü kıyafetler ve zeminlerle eşhas-ı calibe gönderip, devlet ve mezhepleri dairesinin tevsiiine malen ve bedenlen

¹⁰ El-Gazzî, Kamil Bâlî, el-Halebî, *Nehrü'z-Zeheb fî Tarih Haleb II*, (nşr. Ş. Şa's-M. Fâhürî), Dimeşk 1991, s. 39 vd.

¹¹ *Salname-i Vilayet-i Haleb 1324*, s. 229.

¹² *Haleb Cizye Defteri*, ML. VRD. CMH., Defter No: 931, s. 115; *Halebli Latinler Cizye Defteri*, ML. VRD. CMH., Defter No: 496.

¹³ *Haleb Cizye Defteri*, ML. VRD. CMH., Defter No: 931, s. 91.

¹⁴ El-Gazzî, 167.

¹⁵ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 136 vd.

çalışıyorlar. Kırk-elli sene öncesine gelinceye kadar İstanbul'da ve Memâlik-i Mahrusa'nın hiçbir tarafında Protestan mezhebi işitilmiş şey değil ve daha evveleri Katolik namı dahi nâ-malum idi. Bu günkü günde ise nerelere varmış ve varmakta bulunmuştur" diye bahsedilmektedir¹⁶. Osmanlı coğrafyasındaki misyonerlik faaliyetleri öyle bir hal almıştı ki, Fransa'nın koruması altındaki Katolik papazların yaptıkları Katoliklik propagandası halkı huzursuz etmişti. Halep konsolosu Henderson'un 1879 yılında yazdığı bir rapora göre; Ermeniler, Katolik papazlarından rahatsız olmuşlar ve kaymakam olaya müdahale etmiştir. Bunun üzerine Katolik papazlar kaymakamla uğraşmaya başlamış ve Fransız konsolosunun nüfuzu ile onu görevden aldırılmışlardı. Ancak kaymakam, iftiraya uğradığını ispatladığı halde Fransız konsolosunun şiddetli tepkisi sonucu tekrar görevine döndürülmeyip, başka bir yere atanmıştır¹⁷.

Osmanlı dönemi boyunca önemli ticaret kervanlarının ziyaretgâhı ve hac yolu üzerinde bulunan Halep, üç semavi din mensubunun yaşadığı bir kültür şehri olmuştur. Bu sebeple de değişik din ve inançlara sahip bu topluluklar kendi kültürlerini yaşadıkları müesseseleri de oluşturmuşlardır. Fatih Sultan Mehmet Han, İstanbul'u fethedince, Rumlara kendi dini ve sosyal kurumlarını idare etme yetkisi vermişti. O dönemlerde eğitim, dini faaliyetlerden ayrı düşünülmediğinden dolayı, her caminin yanında bir mektep veya medrese olduğu gibi, her kilisenin yanında da bir mektep bulunmaktaydı. Daha sonra Ermeniler ve Yahudiler de aynı haklardan yararlandırılmışlardı. Yabancılar ise kapitülasyonlara dayanarak pek çok mektep açmışlardı¹⁸. Mutlakiyet döneminde (1878-1908) Müslümanların açtığı okulların çoğaldığı ve geliştiği görülmektedir. Bu dönemde Azınlıkların açtığı okullar da arttığı gibi, yabancılar tarafından açılan Katolik ve Protestan okullarının sayısı da çoğalmıştı¹⁹.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Halep şehrinde Müslüman ve Gayrimüslimlere ait çok sayıda okul bulunmaktaydı. Halep'te 1898 tarihinde Gayrimüslimlere ait, rüşdiye derecesinde erkek ve kızlar için toplam sekiz mektep bulunmaktaydı. Bu mekteplerin ruhsatları 1889 ile 1895 yıllarında alınmıştır. Halep'teki Gayrimüslim mekteplerinde 170 kız, 225 erkek olmak üzere toplam 395 öğrenci mevcudu bulunmaktadır. Yahudilere ait olan iki mektepten Şirketi İsrailiyye mektebinde 60 erkek öğrenci, Şirketi Museviyye mektebinde 35 kız öğrenci bulunmaktaydı. Ermeni Katoliklere ait olan iki mektepten birisinde 40 erkek, diğerinde 80 kız öğrenci var idi. Rum Ortodokslara ait olan iki mektepten birisinde 40 erkek, diğerinde 30 kız öğrenci mevcudu bulunmaktaydı. Ermeni Katoliklere ait olan bir mektepte 80 kız öğrenci bulunurken, Katoliklere ait olan bir mektepte 40 erkek ve 25

¹⁶ Ahmet Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi XIV*, (nşr. M. M. Aktepe), Ankara 1989, s. 7.

¹⁷ G. Bozkurt, 188.

¹⁸ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi I-II*, İstanbul 1977, s. 725.

¹⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 1997, s. 196 vd.

kız öğrenci öğrenim görmekteydi²⁰. Halep merkezinde 1906 tarihinde iptidai ve rüşdiye derecesinde 26 adet Gayrimüslim mektebi var idi. Bu mekteplerden 2 tanesi Rum Ortodoks mektebi, 5 tanesi Rum Katolik mektebi, 2 tanesi Ermeni Katolik mektebi, 1 tanesi Süryani mektebi, 1 tanesi Maruni mektebi, 4 tanesi Ermeni mektebi, 2 tanesi Protestan mektebi ve 9 tanesi Yahudi mektebi idi²¹.

Halep'te, 1898 tarihinde Fransızlara ait idadi derecesinde bir, rüşdiye derecesinde dört olmak üzere toplam beş tane yabancı mektebi vardı. Bu okullardan, idadi derecesindeki Terasanata mektebinde 80 erkek, rüşdiye derecesindeki Terasanata mektebinde 83 erkek ve diğer Terasanata mektebinde 90 kız, rüştiye derecesindeki Cizvit mektebinde 90 erkek ve diğer Cizvit mektebinde 60 kız olmak üzere toplam 403 talebe öğrenim görmekteydi. Okulların kuruluşu kadim olup tamamı ruhsatsız idi²².

Halep'teki Müslümanlara ait İdadi mektebinde; 1895-1896 öğretim döneminde gece kısmında ücretli 36, ücretsiz 19 Müslüman, gündüz kısmında 59 Müslüman, 6 Gayrimüslim olmak üzere toplam 114 Müslüman ve 6 Gayrimüslim öğrenci eğitim görmekteydi²³. Mimari özelliğe sahip olan İdadi mektebi Cemiliye mahallesinde geniş bir meydana kurulmuştur²⁴. Halep merkezinde olan idadi mektebi 1889 tarihinde kurulmuş ve 1350000 kuruşa mal olmuştur²⁵. Halep'teki İdadi mektebinde; 1903-1904 öğretim döneminde, çeşitli branşlardaki muallimlerin eğitiminde, gece kısmında ücretli 43, ücretsiz 19, gündüz kısmında 168 olmak üzere toplam 230 öğrenci bulunmaktaydı²⁶.

Halep kız rüşdiye mektebinde; 1898 tarihinde Huriye Hanım ve Aişe Hanım adlı iki öğretmen, bir kapıcı ve 109 öğrenci bulunmaktaydı²⁷. Kız rüşdiyesi 1891 tarihinde kurulmuş ve bina icar suretiyle sağlanmıştır²⁸. Kız rüşdiye mektebinde; 1903-1904 öğretim döneminde, 3 muallime, 4 muallime muavini, 2 hademe ve 129 talebe mevcudu bulunmakta idi²⁹.

Sanayi mektebinde; 1906 tarihinde 1 mensucat ustası, 2 hademe ve 40 talebe, Selimiye kız mektebinde; 3 muallime, 2 hademe ve 29 talebe bulunmakta idi. Halep'teki 16 adet iptidaiye mektebinde 27 muallim, 16 hademe ve 1108 talebe bulunmakta idi. Ayrıca Halep merkezinde 87 adet İslam sıbyan mektebinde 3929 talebe ve 23 adet kız mektebinde 700 talebe mevcut idi. İptidaiye ve rüşdiye derecesindeki Şemsül-maarif mektebinde; 2

²⁰ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316*, s. 1014 vd.

²¹ *Salname-i Vilayet-i Halep 1324*, s. 143 vd.

²² *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316*, s. 1016 vd.

²³ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316*, s. 1009.

²⁴ Şerafiddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, (nşr. C. Kayra), İstanbul 2002, s. 229.

²⁵ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316*, s. 1020 vd.

²⁶ *Salname-i Vilayet-i Halep 1324*, s. 138.

²⁷ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316*; s. 1013.

²⁸ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316*, s. 1020 vd.

²⁹ *Salname-i Vilayet-i Halep 1324*, s. 139.

müdür, 1 tabip, 2 mubassır, 2 hademe ve 120 talebe ve çeşitli branşlarda muallimler bulunmakta idi³⁰.

Halep Askeri rüşdiye mektebinde; 1898 tarihinde 279 Müslüman, 65 Gayrimüslim olmak üzere toplam 344 öğrenci bulunmaktaydı³¹. Askeri Rüşdiye Mektebi, iç kalenin karşısında bir katlı ve üç kenarlı bir bina olup, okula talep fazla idi³². Halep Askeri rüşdiye mektebinde; 1906 tarihli salnameye göre değişik dallardaki muallimlerin eğitiminde, beşinci sene 30, dördüncü sene 20, üçüncü sene 20, ikinci sene 46, birinci sene 120 olmak üzere toplam 236 talebe öğrenim görmekteydi³³.

Türk İslam tarihinde eğitim ve öğretim açısından önem arz eden medreseleri ilk kuran Selçuklular olmuştur. Halep'te ilk kurulan medrese Medresetü'l-Züccaciye olup, Artuklu beyi Süleyman tarafından 1122 tarihinde kurulmuştur³⁴. Nureddin Mahmud Zengi (1146-1174) döneminde şehirdeki medreseler çoğalmıştır. Nureddin, bu medreselerin masrafları için çok sayıda vakıf tahsis etmiş, şehre davet ettiği alimleri de medreselerde görevlendirmiştir³⁵. Daha sonraki dönemlerde ve özellikle Osmanlılar devrinde çok sayıda medrese kurulduğu bilinmektedir. Geçmişteki önemini kaybetmekle birlikte, 1896 yılında Halep şehrinde 32 medrese bulunmakta idi³⁶.

İslam tarihinin ilk dönemlerinden beri kütüphaneler önemli ilim ve kültür merkezleri olarak Müslümanların yaşantılarında yer almışlardır. XIX. yüzyılın sonlarında Halep'te yedi adet kütüphane bulunmakta idi. Bu kütüphanelerde, Ahmediye Medresesi kütüphanesinde 1467, Osmaniye Camii kütüphanesinde 1242, Mevlevihane kütüphanesinde 1228, Camii Kebir Emevi kütüphanesinde 807, Bahaiye Medresesi kütüphanesinde 70, İsmailiye Camii kütüphanesinde 51 ve Karahaniye Medresesi kütüphanesinde 21 olmak üzere toplam 4886 cilt kitap mevcuttu. Halep şehrinde bu kütüphanelerden başka bazı şahıslara ait üç dört tane hususi kütüphane bulunmaktaydı³⁷. Bu kütüphanelerden, Ahmediye medresesi kütüphanesi Tahazade Ahmed Efendi tarafından 1751 tarihinde, Osmaniye Camii kütüphanesi Osman Paşa tarafından 1729 tarihinde, Camii kebir Emevi kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi tarafından 1887 tarihinde, Bahaiye Medresesi kütüphanesi Bahaeddin Efendi tarafından 1845 tarihinde, İsmailiyye Camii kütüphanesi İsmail Paşa tarafından 1839 tarihinde

³⁰ *Salname-i Vilayet-i Halep 1324*, s. 139.

³¹ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316*, s. 1013.

³² Ş. Mağmumi, 229 vd.

³³ *Salname-i Vilayet-i Halep 1324*, s. 182 vd.

³⁴ İbn Adim *Zübdetü'l-Haleb, min Tarihi'l-Haleb I*, (nşr. S. Zukkâr), Dimeşk 1997, s. 407 vd.; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 333.

³⁵ İbn Adim, *II*, s. 475 vd.

³⁶ *Salname-i Vilayet-i Halep 1314*, s. 174.

³⁷ *Salname-i Vilayet-i Halep 1324*, s. 227.

kurulmuştur. Mevlevihane kütüphanesi ile Karahaniye kütüphanesinin kuruluşu meçhuldür³⁸.

Halep şehrinde üç adet matbaa bulunmaktaydı. Bu matbaalardan birincisi, 1867 tarihinde kurulan, Türkçe yayın yapan, imtiyaz sahibi resmi olan, hükümet konağında bulunan vilayet matbaası, ikincisi 1830 tarihinde kurulan, Türkçe yayın yapan, imtiyaz sahibi Numan İbni İlyas Hakim olan, Salibe mahallesinde bulunan Maruni matbaası, üçüncüsü 1893 tarihinde kurulan, İbranice yayın yapan, imtiyaz sahibi Haham Şabani olan, Bahsita mahallesinde bulunan Davudiye matbaası idi. Ayrıca Halep şehrinde, Türkçe ve Arapça yayımlanan, Fırat adlı resmi bir gazete bulunmakta idi³⁹. Bu gazetenin ilk sayısı, 26/27 Mayıs 1867 tarihinde Türkçe-Arapça olarak yayımlanmaya başlamıştı. İkinci sene Ermenice üçüncü dil olarak ilave edilmiş ve bir buçuk yıl bu durum devam etmiş, sonunda Türkçe-Arapça olarak çıkarılmıştır⁴⁰.

Halep şehrinde ilk dönemlerden beri Gayrimüslimler ve Müslümanlara ait ibadethaneler bulunmakta idi. Kiliseler, Hıristiyanların ibadet ettikleri kutsal mekânlardır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Halep'te 16 tane kilise bulunmakta idi. Bu kiliselerden 2 tanesi Gregoryan Ermenilere, 1 tanesi Ermeni-Katolıklere, 3 tanesi Fransızken Babalara, 1 tanesi Süryani-Katolıklere, 1 tanesi Süryani-Ortodokslara, 1 tanesi Yesiüyyin Babalara, 1 tanesi Keldanilere, 2 tanesi Marunilere, 1 tanesi Protestanlara, 1 tanesi Rum-Ortodokslara ve 2 tanesi Rum-Katolıklere aittir⁴¹. Havralar, Yahudilerin ibadet ettikleri kutsal mekânlardır. XIX. yüzyılın sonlarında Halep şehrinde 11 adet havra olduğu görülmektedir⁴².

XIX. yüzyılın sonlarında Halep'teki Gayrimüslimlerin 9 tane ruhani reisi bulunmaktaydı. Bu ruhani reisler Rum-Ortodoks metropoliti Estefanos Efendi, Rum-Katolik metropoliti Dimitriyos Efendi, Ermeni-Katolik metropoliti Ogotinos Sayk Efendi, Maruni metropoliti Yusuf Diyab Efendi, Süryani Katolik metropoliti (münhal), Ermeni Murahhası Karabet Efendi, Keldani milleti reisi Kas Betros Aziz Efendi, Protestan cemeati vekili Kirkor Ağa ve Hahambaşı vekili Yakub Efendi idi. XIX. yüzyılın sonlarında Halep'te Fransa, Rusya, İtalya, İngiltere, Avusturya ve Macaristan, Almanya, İran, Amerika, Belçika, Portekiz, İspanya ve Flemenk konsoloslukları bulunmaktaydı⁴³.

Camiler ve mescitler, Müslümanların ibadet ettikleri kutsal mekânlardır. Halep'te Müslümanların bulunduğu hemen her mahallede en az

³⁸ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316*, s. 1018 vd.

³⁹ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316*, s. 1020 vd.

⁴⁰ Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Devleti'nin Araplarla Meskün Bölgelerindeki Resmi Vilayet Basını Konusunda Bir Değerlendirme", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri V*, Ankara 1994, s. 2052.

⁴¹ El-Halebî, Muhammed Râgıb et-Tabbah, (1408/1988), *İlâmu'l-Nübelâ Tarih-i Halebu'sh-Şehbâ III*, (nşr. M. Kemal), Halep 1408/1988, s. 436 vd.

⁴² El-Halebî, *III*, s. 438.

⁴³ *Salname-i Vilayet-i Halep 1324*, s. 193 vd.

bir mescit veya camii bulunmakta idi. 1896 yılında Halep'te 166 cami ve 180 mescit mevcuttu. Tekke ve zaviye Türk İslam kültüründe önemli bir yere sahip olup, tasavvuf erbabının bulunduğu mekânlardan idi. Bu dönemde şehirde 19 tekke ve 21 zaviye var idi. Türbeler ise, Müslümanların uğradıkları ve kutsal gördükleri mekânlar arasında idi şehirde 21 adet türbe bulunmaktaydı⁴⁴.

Halep ve diğer Suriye Şehirlerinde ilk bimaristan (hastane) yapan Türk emirlerinden Nureddin Mahmud Zengi'dir ve Halep'teki bimaristan diğer şehirlerdekinden daha ihtişamlısı idi⁴⁵. Halep'te Osmanlıların son dönemlerinde kurulmuş olan iki hastane bulunmaktadır. Bunlardan biri Halep Askeri hastanesidir ki, yapım yılı tam olarak tespit edilememekle birlikte 1850'li yıllarda inşa edildiği tahmin edilmektedir⁴⁶. 1324 (1906) tarihli salnameye göre Halep Askeri Hastanesi; birinci tabip Aziz Paşa, ikinci tabip Muhsin Bey ve diğer 12 tabip, 4 eczacı, 5 cerrah, 1 tımarcı, 1 katip, 1 müdür, 1 imam, 1 emini esvab, 1 hastalar ağası, 1 baş hademe ve 1 vekili huruc olmak üzere çok sayıda personele sahipti⁴⁷. Osmanlıların son döneminde kurulan diğer hastane Hamidiye Gureba hastanesidir ki, yapımına 1882 yılında başlanmış, ancak yeterli kaynak olmaması sebebiyle 1897 yılında hizmete açılabilmiştir⁴⁸. Kolera salgını dolayısıyla 1895 yılında Halep'te de görev yapan Dr. Şerafeddin Mağmumi, şehirde bir gureba hastanesinin olmadığını hayretle dile getirmektedir⁴⁹ ki, bu hastanenin açılışı onun bulunduğu tarihten yaklaşık iki yıl sonra olmuştur. Hamidiye Gureba hastanesinde; 1906 yılında 3 tabip, 1 operatör, idarî görevliler, eczacı, tımarcı, 10 hademe ve 2 kadın hademe bulunmakta idi⁵⁰.

İslam dininin temizliğe verdiği önem dolayısıyla İslam şehirlerinde ilk dönemlerden itibaren hamam inşasına başlanmıştır ki, 1896 yılında Halep şehrinde 39 adet hamam bulunmakta idi. Halep şehrinde 77 sebil ve 71 çeşme var idi ki halk su ihtiyacını bu yerlerden gidermekteydi. Ayrıca bu dönemde şehirde 1 bedesten, 102 han, 7349 dükkan ve mağaza ile çok sayıda çeşitli sanayi ve ticaret mekanları bulunmaktaydı⁵¹. Mağmumi'nin verdiği bilgilere göre; su kanallarıyla Fırat nehrinden getirilen su sulama amaçlı olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca Antep yöresinden kaynaklanan Kuveyk deresinin suyunun üçte biri Halep'e üç saat uzaklıktaki yerden kapalı bir su yolu ile alınıp getirilmiştir. Şehre getirilen su oluklarla

⁴⁴ *Salname-i Vilayet-i Halep 1314*, s. 174.

⁴⁵ Şevki Şa's, *Haleb Târîhuhâ ve Meâlimuha't-Târihiyye*, Halep 1991, s. 86.

⁴⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Ankara 1999, s. 17.

⁴⁷ *Salname-i Vilayet-i Halep 1324*, s. 180 vd.

⁴⁸ E. İhsanoğlu, s. 21 vd.

⁴⁹ Mağmumi, 231.

⁵⁰ *Salname-i Vilayet-i Halep 1324*, s. 154.

⁵¹ *Salname-i Vilayet-i Halep 1314*, s. 174 vd.

mahallelere dağıtılıyor ve pek çok evde kastel denilen sarnıçlara doldurularak kullanılmaktaydı⁵².

Halep şehrinde pek çok tarihi yapı bulunmaktadır. Halep'te, cami, han, hamam, medrese gibi dini ve sosyal içerikli yapılardan günümüze intikal edenlerden 111 tanesi Türk hâkimiyeti döneminden kalmıştır. Bu eserlerin 8'i Selçuklu, 16'ı Eyyubi, 58'i Memluklu ve 29'u Osmanlı dönemine aittir⁵³.

Halep'teki Müslümanlar ve Gayrimüslimler arasındaki ilişkilere baktığımız zaman, ilk dönemlerden itibaren dini yapının çeşitliliğinin her topluluk tarafından büyük bir olgunlukla karşılandığı görülmektedir. Bütün Müslüman hanedanlar Gayrimüslim unsurları idareleri altındaki uyruklardan ayrı görmedikleri için, kendi tebaalarına tanıdıkları hakları onlara da tanıdımlar ve bütün tebaanın idareye karşı sorumluluklarını yerine getirdikleri sürece, eşit muamele görmelerini sağlamışlardır. Bu durum, İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren değişik din mensuplarının birbirlerinin inançlarına ve ibadetlerine karışmamalarını ve uyum içinde yaşamalarını kolaylaştırmıştır. Şehirdeki Türk hâkimiyeti döneminin baş mimarı olan Nureddin Mahmud Zengi, Müslüman toplum arasındaki fitneyi giderici tedbirleri aldığı gibi, Müslüman ve Gayrimüslimler kendisine ulaşabilsinler ve onlara eşit muamelede bulunabilsin diye adalet meclisleri kurardı. Alınan bu idari tedbirler, değişik dinlere mensup halkı birbirine karşı daha dikkatli ve daha duyarlı davranmaya sevk ediyordu⁵⁴. Hamevî'nin (1168-1229) rivayetine göre; Halep'te Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar Hz. İbrahim'in makamını ziyaret edip orada yol üzerinde bulunan ve altında bazı nebilerin kabri olduğuna inanılan bir taşa gül suyu dökerek adakta bulunmaktadırlar⁵⁵. XVII. Yüzyılın başlarında Kudüs'e hac yapmaya giden Hıristiyanlar Halep'e uğramışlardı. Kudüs hacılarını karşılamak adet olduğundan Gayrimüslim ve Müslüman bütün Halep halkı, şehre yarım günlük mesafeden onları karşılamaya gelmişler ve yakın ilgi göstermişlerdir⁵⁶.

Osmanlı idaresinin zaafa uğradığı dönemlerde Halep'te birtakım isyan ve huzursuzluklar görülmekle birlikte bu olayların hiç birinin sebebinin etnik veya dini farklılıklar teşkil etmemiştir. Vilayet sistemine geçildiği dönemden sonra, zaten Müslim Gayrimüslim ilişkilerinin normal olduğu bir yana, idari meclislerde Gayrimüslimlerin de yer almaya başlaması bu ilişkilere daha olumlu katkı sağlamıştır. Bu dönemde Suriye'nin pek çok yerinde görülen dini ve etnik çatışmalara Halep sakinleri fırsat vermemiştir. XIX yüzyılın ikinci yarısında Halep şehrindeki Müslüman ve Gayrimüslim topluluklar

⁵² Mağmumi, 233 vd.

⁵³ Ş. Şe'as, 169 vd.

⁵⁴ İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye XII*, (nşr. Heyet), Beyrut 1977, s. 277 vd.

⁵⁵ El-Hamevî, Yakut, *Mu'cemu'l-Buldan II*, (nşr: Dâr Sâdır), Beyrut 1995, s. 284.

⁵⁶ H.D.Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, İstanbul 1964, s. 155 vd.

arasındaki ilişkilerde olumsuz bir durum olmadığı gibi, şehir halkı uyum içerisinde yaşamaktaydı. Halep'te yerel ve genel dil Arapça olmakla birlikte, memurlar ve askerler Türkçe konuştuğu gibi, ahaliden Türkçe konuşanlar da bulunmaktaydı. Halkın giysileri ise özel entari idi ve esnaf takımı mavi şalvar ile yine mavi püsküllü kalıpsız fes giymekteydiler, kadınlarında ise kapalılık geneldi. Yani Yahudi ve Hıristiyan kadınlar da sokakta çarşafı gezmekle birlikte, Müslüman kadınlar yüzlerini peçe ile örttükleri halde diğerleri açık bırakırdı. Kahvehanelerin teraslarında siyah çarşafı Yahudi ve Hıristiyan kadınların erkeklerle oturması, bazılarının nargile içmesi yabancılar tarafından tuhaf karşılanırdı⁵⁷.

Sonuç olarak; Halep, değişik kültürlere sahip insan topluluklarının bir bütünlük içerisinde uzun dönemler boyunca maddi ve manevi değerleriyle beraber yaşadığı bir kültür şehri olmuştur. Şehrin kültürel zenginliği hususunda, yörede yaşayan insanların birbirlerinin dini ve etnik kimliklerini bir ayrılık unsuru olarak görmemelerinin önemli bir etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, bu konuda, maddi ve manevi kültürün üreticisi olan insanı, dini ve etnik fark gözetmeksizin, bütün kültürel değerleri ile birlikte koruyarak idarelerinin son gününe kadar taşıyan, Türk hâkimiyet anlayışındaki derin idare kültürünün en önemli etken olduğu da bilinmelidir. Çünkü bir bölgede bir kültürün var olabilmesi için onu yapacak insana, insanca muamele eden ve ortaya çıkarılan kültürel unsurların korunmasını sağlayan güç, üstün vasıflara sahip idareciler ile olur.

⁵⁷ Mağmumi, 230, 232.